

**MUHAMMED B. GARSÜ'D-DÎN EL-HALEBÎ'NİN
CEVHER-NÂME'Sİ**
CAWHAR-NAMA OF MUHAMMED B. GARSÜ'D-DÎN EL-HALEBÎ

Dr. Öğr. Üyesi Sibel MURAD
Amasya Üniversitesi
sibel.murad@amasya.edu.tr

Y. Lisans Öğr. Büşra ATEŞ
Amasya Üniversitesi
atesb192@gmail.com

Özet

Cevherler, insanoğlunun var olmasından beri dikkatini çekmiş değerli veya yarı değerli taşlardır. Cevherlerin adlarından, renklerinden, özelliklerinden ve insan sağlığı açısından faydalarından bahseden eserler olan cevher-nâmeler genellikle mensûr olarak yazılmışlardır. İlk örneklerine Eski Yunan ve Roma'da rastlanan cevher-nâmelerin yazılış tarihleri oldukça eskidir. Sonraki dönemlerde Arap ve Fars ilim adamlarınca da yazılan bu eserlerin dilimize çevrilmesi Osmanlı döneminde gerçekleşmiştir.

Bu çalışmada, Garsü'd-dîn Ahmed b. İbrahim b. el-Nakîb el-Halebî (ö. 1563)'nin oğlu olan Muhammed b. Garsü'd-dîn el-Halebî tarafından tercüme edilen bir cevher-nâme tanıtılacaktır. Berlin'de Almanya Millî Kütüphanesi, Türkçe Yazmaları Kataloğu, Ms. or. oct. 1625 arşiv numarasında kayıtlı olan eser, Hermes'in Arapça cevher-nâmesinden tercüme edilerek II. Selim'e sunulmuştur. Harekesiz nesihle yazılan eser 36 yaprak, 17 satırdır. Eserin tercüme kısmı yakut, inci, bâd-zehr, zeberced, zümürrüd, elmas, dehnec, mıknatıs, altın, becâzî, gümüş, mercan akîk, mehî, kezek, yesb, lâcûd (lâcüverd), ciz', nuhâs, sünpâre, sendalûz olmak üzere 21 bab olup pîrûze, kehrübâr, lâi bedahşî, benefs, yeşim, cemest başlıklarında 6 fasıl da Garsü'd-dîn el-Halebî tarafından eklenmiştir. Her bab farklı sayılarda fasıllardan oluşmaktadır. Eserde yer alan cevherler yazar tarafından ayrıntılı

olarak açıklanmıştır. Eserin yazarı Muhammed b. Garsü'd-dîn el-Halebî hakkında kaynaklarda çok az bilgiye ulaşılabilmektedir. Eserin II. Selim'e sunulduğundan hareketle 16. yüzyılda yazıldığı anlaşılmaktadır.

Çalışmamızda "Cevher-nâme" adlı bu eser tanıtılarak eserin yazım ve dil özellikleri hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Cevher, Cevher-nâme, Muhammed b. Garsü'd-dîn el-Halebî, 16. yüzyıl, Osmanlı Türkçesi.

Abstract

Jewels are precious or semi-precious stones, which have attracted attention since the existence of mankind. The cawhar-nama, which are works that refer to the benefits of the jewel in terms of their names, colors, characteristics and human health, are usually written in prose. The date of writing of the cawhar-namas whose first examples are found in ancient Greece and Rome is rather old. In later periods, these works were written by Arab and Persian scholars as well, and they were translated into our language during the Ottoman period.

In this work, a jewelry book that was translated by Muhammed bin Garsü'd-dîn el-Halebî, the son of Garsü'd-dîn Ahmed b. İbrahim b. el-Nakîb el-Halebî (d. 1563), will be introduced. The book, which is registered in the Turkish Writings Catalog, with Ms. or. oct. 1625 archive number in the German National Library, Berlin, was translated from the Arabic book of Hermes, and presented to Selim II. The work written in naskh without vowel point is 36 pages and 17 lines. The translated part of the work is 21 sections including "ruby, pearl, bâd-zehr, zeberced, emerald, diamond, dehneç, lodestone, gold, becâzî, silver, coral, cornelian, mehî, kezek, yesb, lapis, ciz', nuhâs, sünpâre, sendalûz" and "pîrûze, amber, lâi bedahşî, benefs, jade, and cemest", and 6 sections are added by Garsü'd-dîn el-Halebî. Each section consists of subparts with different numbers. The ores in the work are explained in detail by the author. Too little information was available on sources about the writer Muhammed bin Garsü'd-dîn el-Halebî. It is assumed that the work was written in the 16th century when it was presented to Selim II.

In this work, "Cevher-nâme" will be introduced, and information about the writing and language characteristics of the work will be given.

Keywords: Jewel, cawhar-nama, Muhammed b. Garsü'd-dîn el-Halebî, 16th century, Ottoman Turkish.

Giriş

Taşlar, doğada bulunan yapılarına ve şekillerine göre farklılıklar gösteren sert cisimler olarak bilinirler. Birçok alanda kendilerinden faydalanılan bu cisimler, genellikle renklerini içeriklerindeki maddelerden almaktadırlar. Bazen süs eşyası, bazen de iyileştirici bir nesne olarak kullanılan taşlar, insanların hayatlarında ilk çağlardan bu yana önemli olmuştur. Taşlar, özelliklerine göre değerli, yarı değerli olarak sınıflandırılırlar. Taşların değerli yahut yarı değerli olanlarına cevher denilmektedir. Cevher kelimesi Farsça “gevher” kelimesinin Arapçada kullanılan şeklidir. Cevherlerin adlarından, nasıl oluştuklarından, hangi alanda ne gibi faydalarının olduğundan ve nerelerde bulunduğundan bahseden kitaplar “cevher-nâme” veya “cevâhir-nâme” olarak adlandırılmıştır. Konusu değerli taşlar olan bu eserler, cevher/cevâhir kelimesinin “nâme” ismiyle birleşmesinden oluşmaktadır (Kutlar, 2002: 59).

Cevherler, insanların ilk çağlardan beri dikkatini çekmiştir. İnsanlar bu taşların özelliklerini öğrenip ne kadar değerinin olduğunu öğrenmeye çalışmışlardır. Genellikle mensur olarak yazılan cevher-nâmelerin yazılış tarihlerini oldukça eskiye götürebilmekteyiz (Kutlar, 2015: 122). Eski Yunan ve Roma'da, Aristoteles, Plinus ve Theophrastos'un bu konuda çalışmaları bulunmaktadır. Theophrastos'un *De Lapidibus*'u bu alanda yapılmış ilk çalışma olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Aristoteles'in *Meteorologica* ve Plinus'un *Naturalis Historia* adlı eserlerini de bu çalışmalara örnek olarak gösterebiliriz.

İslam coğrafyasında cevherlerle ilgili çalışmalar 8. yüzyılda tercümelerle başlar. İslam âlimleri Yunan, Hint ve İran'da yapılmış olan çalışmaları kendi dillerine çevirmişlerdir. İslam coğrafyasında yazılan cevher-nâmelerin şekil ve içeriklerini belirleyen önemli iki eser ise 9. yüzyılda yazılmış olan *Kitâb el-Ahcâr* ve *Kitâb Sırr el-Esrâr*'dır. Farsça, Süryanice ve Yunanca kaynaklardan yararlanılarak yazılmış olan bu eserlerde yazarlar özellikle “metallerin ve taşların büyüsel özellikleri” üzerinde durmuşlardır. Bu eserler dışında İshâk el-Kindî'nin *Risâle fî Envâ' el-Cevâhir el-Semîne* ve Gayrihâ'sı, Nasr ibn Yakûb el-Dîneverî'nin

Hukka el-Cevâhir fî el-Mefâhir'i ve Temîmî'nin *Kitâb el-Mürşid*'i gibi pek çok eser yazılmıştır.

Türkçe ilk cevher-nâmeler Osmanlı döneminde tercüme eserler olarak rastlamaktayız. İlk Türkçe cevher-nâmeler, 15. yüzyıldan itibaren Arapça ve Farsçadan tercüme edilmeye başlanmıştır. Osmanlı ilim adamlarının “ilm-i cevâhir” olarak adlandırdıkları bu ilim dalında pek çok çalışma yapılmıştır. “ilm-i cevâhir”le uğraşan ilk ilim adamı, Muhammed ibni Mahmûd el-Şîrvânî olarak kabul edilmektedir. 15. yüzyılın ilk yarısında yaşayan el-Şîrvânî'nin *Cevhernâme* ve *Tuhfe-i Murâdî*¹ adlı iki eseri bulunmaktadır. Şîrvânî'nin dışında Nasîrü'd-dîn-i Tûsî, Yazıcızâde Ahmed-i Bîcan ve Yahyâ ibn Muhammed el-Gaffârî gibi önemli ilim adamları da cevher-nâme kaleme almışlardır. Nasîrü'd-dîn-i Tûsî'nin *Tensûhnâme-i İlhanî*, Yazıcızâde Ahmed-i Bîcan'ın *Dürr-i Mekkûn*², Yahyâ ibn Muhammed el-Gaffârî'nin *Yâkût fî Cevher el-Cevâhir el-Ma'âdin* (Demir ve Kılıç, 2003: 2-28), Za'îffî'nin *Risâle-i Cevâhir-nâme*³ adlı eserlerini bu konuda yazılmış olan çalışmalara örnek olarak verebiliriz.⁴

100

Biz de bu çalışmada, daha önce herhangi bir bilimsel çalışmaya konu edilmemiş olan bir cevher-nâmeyi ele alacağız. Çalışmamızda inceleyeceğimiz “*Cevher-nâme*” adlı eser, 16. yüzyılda Muhammed b. Garsü'd-dîn el-Halebî tarafından Hermes'in Arapça cevher-nâmesinden tercüme edilmiştir. Hermes (III. Hermes/Mısırlı Hermes), İskenderiye'den önce ilim merkezi sayılan Münif'te doğmuş, birçok şehirler kurmuştur. Aynı zamanda tıp, felsefe, simya, hayvanlar ve zehirli bitkilerle ilgili eserler kaleme almıştır. Hermes'e ait olduğu söylenen birçok metin Grekçe ve Arapça kaynaklar aracılığıyla günümüze aktarılmıştır. Bu hususla ilgili farklı görüşler bulunmaktadır.

¹ Eser hakkında bk. Argunşah, 2012; Balcı, 1995.

² Eser hakkında bk. Sakaoğlu, 1999; Vural, 2008: 127-133; Demirtaş, 2009; Kültürel ve Koç, 2012.

³ Eser hakkında Fatma Sabiha Kutlar'ın (2005), “Klâsik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risâle-i Cevâhir-nâme” adlı çalışması bulunmaktadır.

⁴ Ayrıca cevher-nâmelerle ilgili yapılan çalışmalar için bk. Yılmaz, 2008; Bektaş, 2008.

Hermes'e ait olan birçok eserin İslam kaynaklarından Batı'ya aktarıldığı ve bu eserlerin Grekçe ve Latince eserlerle aynı içeriğe sahip olduğu söylenir⁵ (Kılıç, 1998: 230).

Bu konuyla ilgili kesin bir bilgi olmamakla beraber, yukarıda belirtildiği ve mütercimin ifadesinden anlaşıldığı üzere, tanıtacağımız cevher-nâme Hermes'in Arapça cevher-nâmesinden tercüme ve şerh edilmiştir. Çalışmamızda ilk olarak yazar hakkında bilgi verilerek "Cevher-nâme" adlı eser tanıtılacaktır.

1. Muhammed b. Garsü'd-dîn el-Halebî ve Cevher-nâme'si

1.1. Muhammed b. Garsü'd-dîn el-Halebî

Muhammed b. Garsü'd-dîn el-Halebî hakkında kaynaklarda doğrudan bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nde "İbnü'n-Nakib El-Halebi" (Aydüz, 2000: 164) ve "Hekimbaşı" (Sarı, 1998: 162) maddelerinin içeriklerinde Muhammed b. Garsü'd-dîn el-Halebî hakkındaki az da olsa bilgiler mevcuttur. Buna göre, Muhammed b. Garsü'd-dîn el-Halebî'nin babası Garsü'd-dîn Ahmed b. İbrahîm b. el-Nakîb el-Halebî bir hekim ve âlimdir. 1494 yılında Halep'te doğmuştur. Tıp başta olmak üzere geometri, musiki, astronomi, hadis gibi pek çok alanda eğitim almıştır. 1563 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Oğlu Muhammed b. Garsü'd-dîn el-Halebî (Garsü'd-din-zâde Mehmed Muhyiddin) de kendisi gibi hekimdir ve hekimbaşılık görevinde bulunmuştur (Aydüz, 2000: 164).

Muhammed b. Garsü'd-dîn el-Halebî, Ağustos 1568'de 7. hekimbaşı olarak göreve getirilmiş ve II. Selim (öl. 1574) ile III. Murad (öl. 1595) dönemlerinde bu görevde bulunmuştur. Mart 1575 tarihinde görevinden azledilmiş ve aynı ay içerisinde vefat etmiştir (Sarı, 1998: 162).

1.2. Cevher-nâme

Muhammed b. Garsü'd-dîn el-Halebî'nin Cevher-nâme'si hakkındaki bilgiye Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi (2006: 19-20) kataloğunda rastlamaktayız. Bu katalogta yer alan bilgilere göre eserin Berlin'de Almanya Milli Kütüphanesi

⁵ Hermes hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kılıç, 1998: 228-233.

Türkçe Yazmaları Kataloğu Ms. or. oct. 1625 arşiv numarasında; İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonu 2465 numarada ve İsviçre Uppsala'da 239. numarada kayıtlı 3 nüshası bulunmaktadır. Ancak yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde eserin nüshalarından biri olarak gösterilen İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi Koleksiyonunda, 2465 kayıtlı olan nüshası ile Berlin Almanya Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Kataloğunda, Ms. or. oct. 1625 arşiv numarasında kayıtlı olan iki nüshayı karşılaştırdığımızda bu iki eserin birbirlerinden farklı olduğu tespit edilmiştir. Berlin, Almanya Millî Kütüphanesi'ndeki nüshanın 2a sayfasının 4. satırından da anlayabileceğimiz üzere bu yazmanın Muhammed b. Garsü'd-dîn el-Halebî'ye ait olduğu kesindir. Ancak İstanbul Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Esad Efendi Koleksiyonu'nda bulunan nüshada böyle bir yazar adı geçmemektedir. Ayrıca Esad Efendi nüshası “*bu kitâb cevâhirüñ hâşşiyetin ve kıymetin beyân eder (1b/2).*” giriş cümlesi dışında kitabın yazılış sebebi, tarihi vb. hiçbir bilgiye yer vermeden birinci babdan başlamaktadır. Berlin nüshası 21 bab tercümeden ve sonradan yazarın kendisi tarafından ilave edilen 6 fasıldan oluşurken Esad Efendi Koleksiyonunda kayıtlı diğer eser 16 babdan oluşmakta ve her bab kendi içinde fasıllara ayrılmaktadır. Dolayısıyla, Esad Efendi Koleksiyonundaki cevher-nâme, yazım-dil özellikleri, muhtevası ve konuyu ele alış tarzı bakımından Berlin'deki cevher-nâmeden tamamen farklıdır.

102

Bu durumda yararlanabileceğimiz nüsha sayısı ikiye inmiştir. Bunlardan ilki Berlin, ikincisi ise Uppsala nüshalarıdır. Uppsala nüshasına henüz ulaşamadığımız için bu çalışmada sunacağımız metin hakkındaki bilgiler Berlin nüshasından yararlanılarak aktarılacaktır.

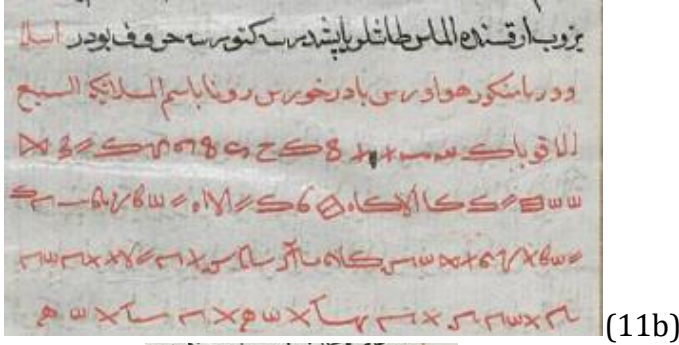
1.2.1. Nüsha özellikleri

Cevher-nâme'nin bu çalışmada yararlanılan nüshası, Berlin'de Almanya Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Kataloğunda, Ms. or. oct. 1625 arşiv numarasında kayıtlı, 36 yaprak, 17 satırdır. Ölçüleri 205x140-135x80 mm (20,5x14 cm) ve yazı türü nesihdir. Yazmanın içinde yazar tarafından resmedildiği düşünülen bazı

tasvirler ve tılsımlar yer almaktadır. Hemen hemen her cevher babının içinde yer alan bu tasvirler bazen cevherin nasıl çıkarılması gerektiğine örnek olarak gösterilmiş, bazen de ilgili cevherlerle yapılacak tılsımın nasıl uygulanacağını anlatmak için resmedilmiştir. Her tasvirin altına ya da yanına tasvirle ilgili bir açıklama cümlesi yazılmıştır. Eserin 5a, 6b, 9a, 10a, 12b, 13a, 13b, 15a, 15b, 17a, 18b, 19a, 19b, 21a, 21b, 22a, 23a, 24b, 25b, 26a, 26b, 27b, 28a, 28b, 30a, 31a, 32a, 33a, 34a, 34b, 36a sayfalarında yer alan toplam 37 adet tasvir vardır. Bunlardan bir tanesi aşağıya örnek olarak alınmıştır:

Eserde 8b, 10a, 11b, 13a, 15a, 17a, 21a, 21b, 23a, 24b, 26b, 29b, 30b, 31a, 33a, 34a sayfalarında geçen toplam 16 adet tılsım bulunmaktadır. Bu tılsımlar bazen sadece “hurûf budur” ifadesiyle verilirken bazen de tılsımın nasıl uygulanacağına dair tasvirlerle birlikte gösterilmiştir:

Padişaha sunulan bir eser olan cevher-nâmenin bazı sayfaları süslenmiştir. Çalışmanın sonuna eklediğimiz örnek sayfalarda bu husus görülebilir.

1.2.2. Cevher-nâme'nin Muhtevası

Eser Allah'a hamd ve ve peygambere salavatı içeren bir satırlık Arapça duayla başlar. Bundan sonra Kanûnî Sultan Süleyman'ın oğlu II. Selim'e yaklaşık bir sayfalık bölümde süslü cümlelerden kurulu övgülerde bulunularak padişahın ismi belirtilir. Aşağıda bu bölümden ilgili cümleler alıntılanmıştır:

Eşref-i ezminede ve eltaf-ı āvānda pādīşāh-ı hūrşīd-serīr ve şehensāh-ı Süleymān nazīr mihr-i sipīhr-i hilāfet zīver-i qaşr-ı salṭanat gevher-i yektā-yı şadef -i şehriyārī....(1b/3-4)

.... Nūr-ı hadīkatü'l-übheti's-Süleymāniyye nūr-ı hadīkatü'l-ebhetü's-süleymāniyye a'nī Ḥazretü's-Sulṭān Selīm Ḥān ibnü's-Sulṭān Süleymān Hān.... (1b/15, 2a/1)

Padişaha övgü kısmından sonra yazar kendi ismini şu şekilde belirtir: *Bu 'abd-i fakîr ve çâker-i ahkâr ya'nî tâlib-i ma'ârif ü 'ulûm ki Muhammed bin Ğarsü'd-dîn El-Halebî... (2a/3-4)*

Ardından bu eseri padişah II. Selim'in emriyle Hekim Hermes'in Arapça bir cevher-nâme'sinden Türkçeye tercüme ettiğini ifade eder:

bendelerine emr-i 'âlîşānları şudûr ve hükmi-i 'avālî-nişānları zuhûr edüp mazmûn-ı ke'l-lü'lü'ü'l-meknûnda şarrâf-ı cevâhir-i ma'ârif ve 'arrâf-ı fevâhir-i 'avârif seyyâh-ı deryâ-yı fazl u hikme-i seyyâh-ı şahrâ-yı 'ilm ü ma'rifet Hekîm Hermes'ün hacet nâmdâr ve gevher-i büzürg-vâr 'ilminde Lisân-ı 'Arabîde ve cemî' ü terkîb ve zebân-ı Hicâz'ın nazm u tertîb olınan kitâb-ı müsteţâbı terceme tarîkı üzere Türkî dile tebdîl ü tahvîl olunması fermân olunmağın imtişâlen li'l-emrû'l-'âlî kitâb-ı mezbûrî lisân-ı mezkûrdan zebân-ı mesfûra terceme étmege mütevekkilen 'ale'l-Fettâh şürû' u iftitâh kıldum (2a/4-11).

Yazar, Hermes'ten tercüme ettiği bu eserin özet halinde yazıldığı için bazı muğlak tarafları olduğunu, kendisinin de bunları izah ettiğini, Hermes'in değinip geçtiği bazı faydalı meseleleri açıkladığını ve yine Hermes tarafından yazılmayan fakat kendi zamanında kullanılan taşları da 6 fasıl olarak kendisinin esere ilave ettiğini şöyle ifade eder:

Fe-emmâ kitâb-ı merkûm tarz-ı ihtîşâr ve minvâl-i îcâzda mensûh u manzûm olup ü muğlak olmağın şerh u îzâha muhtâc olan yerlerin keşf ü beyân ve şerh ü 'ayân eyledüm. Ve zikri lâzım olup muşannif terk ü ihmâl edüp yâd e[t]düğü menâfi'-i cemîleyi ve gâvvâş-ı celîleyi yerlü yerinde vaz' edüp ziyâde eyledüm. Zamânda müsta'mel olup muşannif zikr étmedüğü taşları bu kitâbuñ âhîrinde bir kaç faşl ile ilhâk eyledüm (2a/12-17).

Yazarın kendisinin de "bu kitâb hem terceme hem şerh olmuştur (2b/1)" cümlesiyle işaret ettiği gibi bu eser, hem kaynak eserdeki bölümlerin ayrıntılı izahını içermesi hem de esere yeni bölümler

eklenmesi bakımından “telif-tercüme⁶” türü eserler arasında zikredilebilir. Yazar kitabı hakkındaki bu açıklayıcı ifadelerden sonra, eseri sunduğu padişahın bu eserdeki hataları hoş görmesini diler ve okuyuculardan dua isteyerek eserine giriş yapar.

Muhammed b. Garsü'd-dîn el-Halebî, eseri 21 bab olarak tercüme ettiğini söyledikten sonra, tercüme ettiği eserin bablarını sıralar:

Bâb-ı evvel fâsîd olan yâkût vesâ'ir taşlarınun işlâhı beyânındadır. İkinci bâb yâkût beyânındadır. Üçüncü bâb inci beyânındadır. Dördüncü bâb bād-zehr beyânındadır. Beşinci bâb zeberced ve zümürüd beyânındadır. Altıncı bâb elmâs beyânındadır. Yedinci bâb dehneç taşınınun beyânındadır. Sekizinci bâb mıknatîs beyânındadır. Tokuzuncu bâb altun beyânındadır. Onuncu bâb becâzî taşınınun beyânındadır. On birinci bâb gümüş beyânındadır. On ikinci bâb mercân beyânındadır. On üçüncü bâb 'akîk beyânındadır. On dördüncü bâb mehî taşınınun beyânındadır. On beşinci bâb kezek taşınınun beyânındadır. On altıncı bâb yaşb beyânındadır. On yedinci bâb lâcüd beyânındadır. On sekizinci bâb ciz' beyânındadır. On tokuzuncu bâb nuhâs beyânındadır. Yigirminci bâb sünpâre taşınınun beyânındadır. Yigirmi birinci bâb sendâlüz beyânındadır (3a/2-13)

Tercüme ettiği kitabın 21 babını açıkladıktan sonra kendisinin ilave ettiği 6 faslı yazar:

mülhak fasılları altıdır: Faşl-ı evvel pîrûze beyânındadır. İkinci faşl kehrübâr beyânındadır. Üçüncü faşl la'l-i bedaşşî taşınınun beyânındadır. Dördüncü faşl benefs taşınınun beyânındadır. Beşinci faşl yeşm beyânındadır. Altıncı faşl cemest taşınınun beyânındadır (3a/13-16).

Eser, yazar tarafından verilen bu bilgilerden sonra 3a/16. satırda birinci babla başlar. Eserin 3a-4a sayfaları arasında bulunan ilk babında yakut ve diğer değerli cevherlerin bozulması,

⁶ Çeşitli ilim sahalarında ve edebiyatta da örnekleri görülebilen “telif-tercüme” olarak adlandırılan bu eserler tercüme ve aktarma esnasında şerhlere ekleme ve genişletme yapılarak ortaya çıkan bir tür olarak değerlendirilebilirler (Yazar, 2011: 231).

değişmesi halinde yapılması gerekenler anlatılır. Yakutun türlerinden bahsedildikten sonra, yakut ve diğer değerli taşların bozulmalarına karşı uygulanabilecek bazı ilaç tarifleri verilir. Eserin genel anlatım tarzı ve dili hakkında fikir vermesi bakımından bu babın baş tarafı aşağıya aynen alınmıştır:

***bâb-ı evvel** kıymetlü cevherî taşlardan fâsid olub mütegayyir olanuñ 'ilâcın beyân eder. Mezkur taşlar bunlardur: Yâkût, inci, zümürriid, bâd-zehr, zeberced, elmâs, febr u berh, dehneç, mîğnañîs, altun, gümüş, nuhâs. Yâkütuñ cümle envâ'ı bozulup rengi ve fi'li mütegayyir olduğı zamânda âteşe koyalar. Bir lahza mülâyim gerek çekeler ya'nî berk âteş urmayalar. Her nev'e mütehammil olduğı miqdâr âteş vèreler, zirâ yâkût bir kaç nev'dür. Her nev'üñ bir mertebe âteşi vardur. Cümleden kızıl yâkütuñ âteşe taħammüli ziyâdedür. Ondan aşâğa rummânîsi, kızıl enâr dânesine müşâbih olan yâkût kuvveti kıızıdan aşâgadur. Nâra taħammüli ondan aşâğa. Şarusı ondan aşâğa, sermâyesi ondan aşâğa. Beyâzi âteşe girüp sağ ve sâlim çıkan yâkût a'lâdur, mâ'adâsi fâsiddür, 'amelîdür. Âteşi göricek tağılır, helâk olur. **Mu'âlecedür.** Fâsid olan incü mu'âlecesi budur ki nañrûn dedükleri 'ağñarlarda meşhûr unı şuda ezüp şuyında bozulmuş inciye ışladup ba'de kalıñ, beyâz 'abâ pâresiyle tekrâr siline. Bir kaç def'a silindükden sonra beyâz mücellâ olur. Tercümân-ı kitâb eydür. Bozulmuş inciye güneşe karşı bakasın. Eger tâze yumurda gibi içerisi seffâf olur ise 'ilâc olma. 'Îlâca kâbildür ve eger içerisi taşrası gibi karamtırak mükedder ise 'ilâc olunmaya, zîrâ bu ma'kûle marâz-ı zâtîdür (3b/1-15).*

Eserin genel anlatım tarzı ve dili yukarıda alıntıladığımız bölümle aynîlik göstermektedir. Bu yüzden çalışmamızda eserin diğer bablarından örnek metin alıntılanmayacağız. Ancak eserin muhtevasıyla ilgili ilginç bazı hususlara da işaret etmek istiyoruz.

Eserin önemli bir özelliği, bahsedilen cevherlerin çıkarıldıkları yerler ve nasıl oluştukları hakkında bilgiler vermesidir. Ayrıca Hermes'in açıklamadığı bazı bilgilerin gerekli olduğuna işaret ederek yazarın kendisi açıklamalar eklemiştir. Aşağıdaki örnek metinde görüldüğü üzere, eserin üçüncü babında inci cevherinin nerelerde bulunduğundan ve nasıl meydana geldiğinden bahsettikten sonra Hermes'in incinin oluşumu hakkında bilgi vermediğini belirterek bu konuda açıklamalar yapar:

Bu cevher Hind Değizi'nün zılmâtında Hürmüz Değizi'nde, Yemen Değizi'nde, Süveys Değizi'nde bulunur. Liken a'lâsı Serendîb Adası'nda Bahr-i 'Ummân'dan Aşkâ-yı 'Irâk'dan çıkan incidür. Yemen'de, Hicâz Değizi'nde çıkan inci mu'teber degildir. Gerçi iri ise de zîrâ rengi müferrih degildir. Cismi galîzdür. Tercümân-ı kitâb eydür. Muşannif değizde inci ne tarîk ile mütevellid olduğın beyân eylemedi. İmdi taqdîr-i Rabbânî ve emdâd-ı sübhânî şöyle olmuştur ki istirîdye kabuğı gibi iki dâne şadef içinde terbiye olunur. Bu iki şadef bir hayvâna yapışmışdur. Ol hayvânun hemân ağzıyla iki kulağı vardır. Şadef yapışduğı yer etdür mâ'adâsı pūhtı gibi şulu köpükdür. Bu hayvânun eti çâsnisi sâ'ir tıyūruñ kırsağı çâsnisi gibidür. Faşl-ı bahâr olsa nîsân ayında ya'nî abrîl ayında cümle şadefler şu yüzine çıkar. İki ayrılır, yağmur şuyın kıpar şu dibine iner ertesi şabâh çıkar yine iner yine aħşam çıkar bu tarîk üzerine hevâ-yı şimâlî ya'nî poryaz esdücce şadefler şabâh aħşam çıkar şovuklanur yine iner. (6a/4-17).

Eserin önemli bir özelliğı de cevher anlatıldıktan sonra bu cevherle ilgili bir tılsıma yer vermesidir. Örneğın onuncu babda becâzî taşının özelliklerinden bahsedildikten sonra bu taşla ilgili bir tılsım verilerek tılsımın tarifıyla ilgili bir resim sunulmuştur:

Bücâzî taşının üstinde yekşenbe gününün evvel sâ'atinde ya'nî güneş ibtidâ çıkduğı zamânda ve güneş kendü hânesinde iken gerisi üzerine oturmuş eli zârbli âdem şüretin yazup ayağı altında bu hurufı yazsa bu şüret gibi ba'de gül şuyında ışlanmış 'ūd ağacı ile buhūrlayup yüzük kaş edüp sağ elinün şerçe barmağına taksa bir memleket fethine yâhūd bir pâdişâhla buluşup cenk ve muhârebe étmege veyâhūd bir maşlahat bitirmesine teveccüh eylese emeksüz ta'accübsüz âsân vech ile mezkūr maşâlih ve feth-i fütüh müyesser olsa...

Eli zırbılı gerisi üzerine oturur âdem şekli budur (18b/9-17).

Yazma esere sonradan ilave edilen sayfa numaralarında bir eksiklik olmamasına rağmen onuncu babın devamında verilen bu tasvirden sonraki sayfada bulunması gereken onbirinci babın baş tarafının kopuk olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü diğer bablarda olduğu gibi mercanla ilgili bir giriş bölümü bulunmadan eserin on birinci babı olan mercan taşıyla ilgili bir tılsım ve bu tılsımın faydaları hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca baş tarafı eksik olan mercân babından sonra gelmesi gereken on ikinci bab “gümüş” olarak eserin girişindeki bablar kısmında belirtilmiştir; ancak eserde on ikinci bab bulunmayıp, mercân babının akabinde on üçüncü baba geçilmiştir.

Eserde bazı cevherlerin buldukları yerlerin halklarıyla ilgili bazı ilginç bilgiler de aktarılmaktadır. Örneğin eserin 28a-28b sayfaları arasında yer alan “ciz” taşının Çin ve Maçin madenlerinden hastalıklı ve cüzzamlı kişiler tarafından çıkarıldığı, zira taşın bulunduğu madenlerin soğuk ve insana zararlı olduğu söylenmiştir:

Bu taş ÇİN ü MâçİN memleketinden Yemen diyârından gelir. Bu taşı ma'denlerden marîz, cüzâm âdemler çıkarur. Zîrâ şağ âdem bunun ma'denlerine inüp çıkarmaz. Zîrâ gâyet şovukdur, insâna zararlıdur (28a/8-16).

32a/10 satırda yazar tercüme ettiği eseri 21 babda tamamlandığını ve kendisinin 6 fasıl ilave ettiğini ifade eder: *Tercümân-ı kitâb eydür. Muşannif bu kitâbda yigirmi bir taş aḥvâlin*

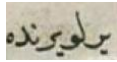
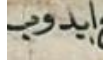
beyân eyledi. Ben dahı altı faşılta altı taş ahvâlini ilhāk êdüp beyân êtdüm (32a/10-12).

Eser, 36b sayfasında yazar tarafından eklenen son fasıl olan “cemest” bölümün bitmesiyle tamamlanmaktadır. Eserde herhangi bir istinsah kaydı bulunmamaktadır.

1.2.3. Yazım ve Dil Özellikleri

Eserin incelediğimiz nüshasının tercüme ve istinsah tarihi belli değildir; ancak II. Selim’e (öl. 1574) ithaf olunan eserin 16. yüzyılın son çeyreğinde tercüme edildiği anlaşılmaktadır. Harekesiz bir metin olan Cevher-nâme’de ekler 16. yüzyıl yazım ve dil özellikleri dikkate alınarak okunmuştur. Yazımda dikkat çeken bazı farklılıklar şunlardır:

1. Metinde kapalı e (è) bazen gösterilmiş, bazen gösterilmemiştir:

 yerlü yerinde (2a/16); êdüp (2a-16)

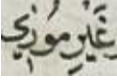

2. Belirtme hal eki +(y)I metinde bazen ye (ى) ile bazen de kesre ve hemze (ء) ile yazılmıştır:

 kıbleyi (14a/7), inciye (3b/11); (şuyı 18b/8)

3. Metinde aynı sözcüklerin farklı yazımlarına rastlanmaktadır:

 dahı (4b/5), dahı (4b/6); açuk (14a/3), açuk (9a/7); qalın (14a/6), qalın (3b/12); qoyı (9a/10), qoyu (19b/13).

4. Harekesiz bir metin olan Cevher-nâme’de bazı kelimeler harekelenmiştir:

 inci (6a/17), ğayrı müzî (9a/2), esedde
(19b/6), olduğı (4b/15).

Sonuç

Çalışmamızda tanıttığımız Cevher-nâme, 16. yüzyılda Muhammed b. Garsü'd-dîn el-Halebî tarafından II. Selim'in emriyle Hermes'in 21 bab olan Arapça cevher-nâmesinden tercüme edilmiş ve daha sonra 6 fasıl ilave edilerek II. Selim'e sunulmuştur.

İçinde yakut, inci, bâd-zehr, zeberced, zümürüd, elmas, dehnec, mıknaţıs, altın, becâzî, gümüş, mercan, akîk, mehî, kezek, yesb, lâcûd (lâcüverd), ciz', nuhâs, sünpâre, sendalûz, pîrûze, kehrübâr, lâl-i bedahşî, benefs, yeşim, cemest gibi birçok değerli taşın özellikleri, türleri, nasıl oluştukları, nerelerde buldukları, insana sağlığına faydaları, bu taşlarla hazırlanan tılsımlar, nerelerde kullanıldıkları ve taşların tabiatlarının bozulması durumunda yapılacak olan uygulamalar gibi birçok konuda bilgi verilmiştir.

Eserde 37 adet tasvir ve 16 adet tılsım yer almaktadır. Bu tasvirler bazen bahsedilen cevherin nasıl çıkartılacağıyla ilgiliyken bazen de adı geçen cevherle yapılacak tılsımın nasıl uygulanacağı tarif etmektedir.

Tercüme tarihi hakkındaki tek bilgi eserin II. Selim (öl. 1574) zamanında tercüme edildiğidir. Çalışmamızda yararlandığımız Berlin Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları nüshasında istinsah kaydı bulunmamaktadır.

Harekesiz nesihle 36 yaprak 17 satır olan eserin tercüme olan 21 babının on birincisi olan mercân babı yarım, gümüş cevherinin anlatıldığı on ikinci bab ise eksiktir. Yazar tarafından tercüme tamamlandıktan sonra musannifin bahsetmediği altı taş, altı fasıl ilave edilerek anlatılmıştır.

16. yüzyıl Osmanlı Türkçesiyle tercüme edilen bu eserin giriş sayfalarında dil ağır ve süslü olup ilerleyen kısımlar açık ve anlaşılır bir üslûba sahiptir.

Eserde cevherlerin çıkarıldıkları, buldukları birçok yer adı verilerek bu yerler hakkında çeşitli bilgiler aktarılmıştır.

16. yüzyıl Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınan Cevher-nâme, çeşitli tasvirleriyle değerli taşlarla ilgili bilgilerin anlatıldığı bir eser olup bu eserin tanıtılması ve bilim dünyamıza kazandırılması tarafımızca önem arz etmektedir.

Kaynakça

Aydüz, Salim (2000). İbnü'n-Nakîb el-Halebî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. 21. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 164-165.

Demir, Remzi- Mutlu Kılıç (2003). Cevâhîrnâmeler ve Osmanlılar Dönemi'nde Yazılmış İki Cevâhîrnâme. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, C. 14 S.14, s.1-64.

Kılıç, Mahmut Erol (1998). Hermes. *İslam Ansiklopedisi*. C. 17. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 228-233.

Kutlar, Fatma Sabiha (2002). Ahmed-i Bîcân'ın manzum cevâhîr-nâme'si. *İnsan Bilimleri Araştırmaları*, S. 7/8, s. 59-68.

Kutlar, Fatma Sabiha (2005). *Klâsik Dönem Metinlerinde Değerli Taşlar ve Risâle-i Cevâhîr-Nâme*. Ankara: Öncü Kitap.

Sarı, Nil (1998). Hekimbaşı (Osmanlı Dönemi). *İslam Ansiklopedisi*. C. 17. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s.161-164.

Komisyon (2006). *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi (I-II cilt)*. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA).

Komisyon (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yazar, Sadık (2011). *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*. Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الحمد لله على آياته • وصلى الله وسلم على خاتم رسله وانبيائه وعلى
صحابته وعشيرته واوليائه • وبعد اشرف ازمنده والطف اوتانك
بادشاه خورشيد سيرين وشهنشاه سليمان نظير مير سپهر خلافت زبور
قصر سلطنت كوهر بختايي صدف نهم ياري ملحوظ • لحظات عنايات
باري جلجاء امر باب مجد و جلاله • موئل اصحاب فضل وكمال تبرع عظيم
اسان اقتدار كوهر كورنمايه عمان افتخار خلاصه صلاطين رور و كارتا
احفاد اساطين نامدار سلطان كامران • كيون رفعت مشرقي حقيقت
بهر اصولت • اناب شوكت ناهيد بهجت عطارد فطرت • قمر طلع
سليم الباك عدم المثال • كبرم الخصال • عظيم التوالد شعر هو الملك المنيع
والامر الذي اطاعة كل الخلق من عرب و زنجيم • بمهتدي قام الله
قد حوت جوانب الدين والذيان التتم • الا وهو السلطان ابن
السلطان • مطرح اشعة الفضل والبر والاحسان • عمدة سلاطين
الافاق وارث ممالك الخواقين • بالاستحقاق • مغر اولياء الله بانوار
العدالة • منذ اعداه الله بانار الايالة • درنجان السلطنة والحفاقة
دري سماه العاطفة والرفقة • نور حقه السطوة العثمانية ونور
حديقه الابهمة السليمانية • اعني به حضرت السلطان يلجم خان

ابو

چي داغلتن عبرت قرشوسنه اغزي ايله حكره دوش قوش صورتى بود
سنة ٤٢٤ هـ

هر ككه بو طلسم اوزن شترى دعاسين او قيوب بياض ابروشدن قماش
بار سنه صاروب كندوب عيان اول وهرن سؤال ايدرسه جواب اركابي
سفر ندين بلكه الله تعالى نك اراد في ايله غرق دن امين اوله حكيم
هر مس ايدر ككه مشترى كونك مشترى ساعتاه قمرن ياده سنه
خوستدن سالم اولاد وغي چينه سب طاشنك باشنك
قرشوبقر شوطر مش برى برى ايله دكونه اكي بيك يلان صورتى بود
كوتيه الطرافان بو حروفى نينه او كمنه يلان صوق يامين اوله يلان صورتى بود
بر الله ماما اعمو ما لهما عار و ع قاك اس كر سلبا

بوتور بوي ايزه دوروك يلان صورتى بود

سایطاشلر کی پی بر ایچنه بولنور اولدیارک ادمینی الورلرک
ایدوب جلاویردکن صکره اعلاوشقاف جوهر اولویچینق وحن
وقدح اولجوة بویک بار لپی دخی بولنور خاصه سی بودرکه هرکه
بوطاشدن برقدح ایدوب ایچنه شراب قویوب یاخود بوطاشک
برپاره سن شراب ایچنه بر لغوب لچسه اولدکنشی نقدر شراب ایچنه
سرخوش اولیه انوکچون بوطاش خمار طاشی دشملر وهرککه بوطاشدن
بوزک ایدوب طاقنسه نفرس زحمتدن امین اوله نفرس زحمت
مبتلا اولان ادم طاقنسه کلی نفع مشاهد ایلیه وهرککه کتورس
خلاق قاتنه مقبول اولوب مصالحی بتمشلدن اوله وهرککه باصد
النه قویوب یتسه چکرین دشملر کور میه وهرککه کتورس کوز

شتردن امین اوله محاربه ده مقاتله ده یورکلو

وبهادر اوله والله اعلم

بالصواب

تمت

